

XXII. TERMÉSZET–TUDOMÁNY DIÁKPÁLYÁZAT

Megjelenik a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala támogatásával

Fazekasmesterség Gömörben

TURČÁNI ESZTER

Tornaljai Gimnázium, Szlovákia

Az agyagművesség termékeivel már az emberi kultúra legkezdetlegesebb fokán találkozunk. A fazekaskorong már az egyiptomi falfestményeken feltűnik, és Homérosz a körtáncot a fazekaskorong forgásával hasonlítja össze.

A természetes vagy mesterségesen kevert anyagból készült alapanyag, valamint a tartósság és a díszítés kedvéért alkalmazott máz minősége szerint a keramikai termékeknek több fajtáját különböztetjük meg:

1. A *mázatlan cserép* természetes agyagból készül, amely az égetés folyamán keménnyé és porózussá válik.

2. Az *ólomázás cserép* könnyen olvadó és áttetsző, színes vagy szintelen ólomázzal borított edény.

3. Az *ónmázás fajansz* és *majolika* át nem tetsző fehér vagy színes mázzal borított cserép, festéssel is díszített, és igen magas hőfokon történik az égetése.

4. A *porcelán* kaolin és földpát keverékéből készül, alapanyaga fehér és igen kemény, festése máz alatti, ill. máz feletti (Kína, Japán).

5. A *keménycserép* mesterségesen kevert agyagból készül, szintelen, áttetsző máz borítja (Anglia).

6. A *kőcserép* anyaga igen keményre égetett agyagból készül, amelyet vékony sómáz borít (német).

A fazekasság kibontakozása a XIX. századra tehető. A manufaktúrák és városi céhes műhelyek mellett sok-sok településen dolgoztak *paraszfazekasok*.

Gömörben a fazekasfalvaknak két nagy tömbje figyelhető meg. Az egyik a Turóc és a Murány folyó völgyében található: *Gice, Lice, Mikoľcsány, Naszraj, Süvete, Perlász, Deresk, Levárt, Szkáros, Visnyó*. A másik a történelmi kishonti részekén van a Szuha-patak mentén: *Nagyszuha, Pongyelok, Osgván, Zaluzsány, Szusány*, valamint a Rima völgyében: *Szkálnok, Kecege, Rimaráhó, Törék, Felsőpokorágy, Tamásfalva*. A köztük levő részekén is míveltek, mégpedig *Pádárban, Papócsan*

társaságokba kellett lépniük, ill. tömörülniük. A legismertebb a süveteiek esete, akik 1881-ben kezdték vezetni a jegyzőkönyveiket, s ebben utalnak arra, hogy a társaság már félszázada létezik. A legalapvetőbb ok, ami miatt társaságokba tömörülték, a máz alapanyagának a nagybani, azaz minél olcsóbb beszerzése. Süvetén a XIX. század végén 60–65 fazekas dolgozott.

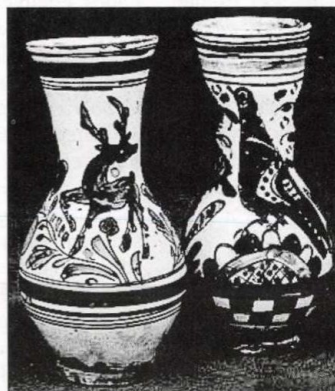
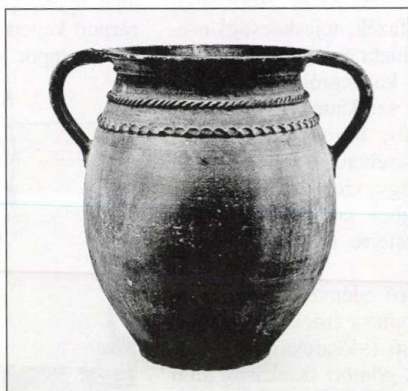
Agyagásás

Az edénykészítésre alkalmas agyagrétegek – a fajtájuktól is függően – a határ más-más helyein, különböző mélységben helyezkedtek el. Süvetén többféle

agyat bányásztak: ezek az ún. *plítka* (*se-kély*), ill. az égetés után nyert színéről elnevezett *zelená*, *meseškavá* (zöld, meszes), valamint a vérpírosra égő *kabátér* agyagfajta.

Általában késő ősszel vagy télen ásták ki az agyagot. Eszköze az ún. *gyükerkapa*, ill. *motyika* volt. Először kör formájú, 70–80 cm átmérőjű gödröt ástak, aminek a neve *torok*, ill. *verem* volt. Mélysége elérte a 10–12 métert

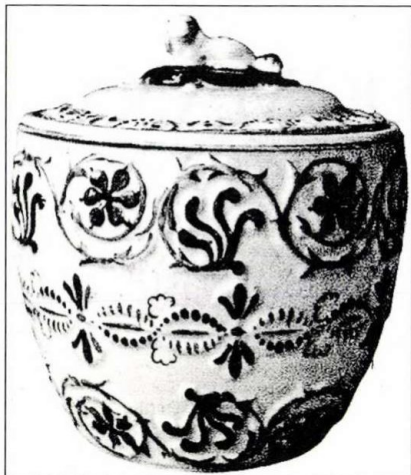
is. A verem oldalába lépcsőket vájtak, hogy a kötélbe kapaszkodva a ki- és bejárást megkönnyítsék. A szűk átmérő mellett azért döntöttek, hogy csökkentsék a beomlás veszélyét.

Mázatlan és ólomázás cserép

és *Balogon*. De dolgoztak fazekasok *Várgedén, Csomán, Siden, Gömörhorkán és Lekenyén is*.

A XIX. század derekán a fazekasoknak jogszabályi rendelkezés alapján céhekbe,

Kőcserép

A kitermelt agyagot csiga segítségével juttatták a felszínre. Az *agyagér* vastagsága változó volt, fél métertől akár két méterig is terjedhetett. Ezt a vízszintes vájatot *padnalnak*, *tárónak* nevezték. A beomlás ellen ún. lábakkal támasztották alá, *kistompolták*. Az agyagot *laposkapa* segítségével helyezték az *agyagásó-kosárba*, s fönt csomókba rakták.

Az agyag előkészítése

Az agyagot elkerített, száraz, tiszta helyre rakták, az *agyaghelyre*, *agyagosba*, *kalitkába* (6–8 szekérnyi). Itt megszáritották, hogy elveszítse eredeti nedvességét, majd apróra vagdalva az *áztatóba* került. Ez egy kb. 1 m mély, tölgyfával bélelt gödör volt. A téli áztató vizont téglával volt kiagyazva.

Az agyag tömörítésének, tisztításának első fázisa a *verés*. Erre szolgált a kemény fából készült *fatőke*, *agyagverő-deszka*, *hlineci stolk* (*Süvetén-agyagszék*), esetleg fahamuval megszórta ponyva. Az *agyagverő bakó* könnyű és erős fából, nyírfából készült.

Ezt követte a kétszeri taposás, amely folyamatot „fazekastáncnak” is nevezték. Majd kiszedték az agyagot, kupacba rakták, aztán pedig *leszeldesték* házikenyer nagyságúra. Következett a gyúrás a *gyúrólócán*, majd rézdróttal karikára vágták. Ennek a munkafolyamatnak a végén félgömbölyű *agyagtészta* sorakoztak, várak a formálásra. A gyúrás (kaporás) során az agyag alá öntött vízből lett a *focsok*. Ezt külön edényben tartották.

A mijjelés

A mijjelés a korongolás hagyományos megnevezése Gömörben (a művelés nyelvjárási változata). A korongot (*Süvetén: koruha*), ill. annak felső lapját sokszor maga a fazekas készítette a helyi legke-

ményebb fafajtából, mégpedig a mocsári tölgyből.

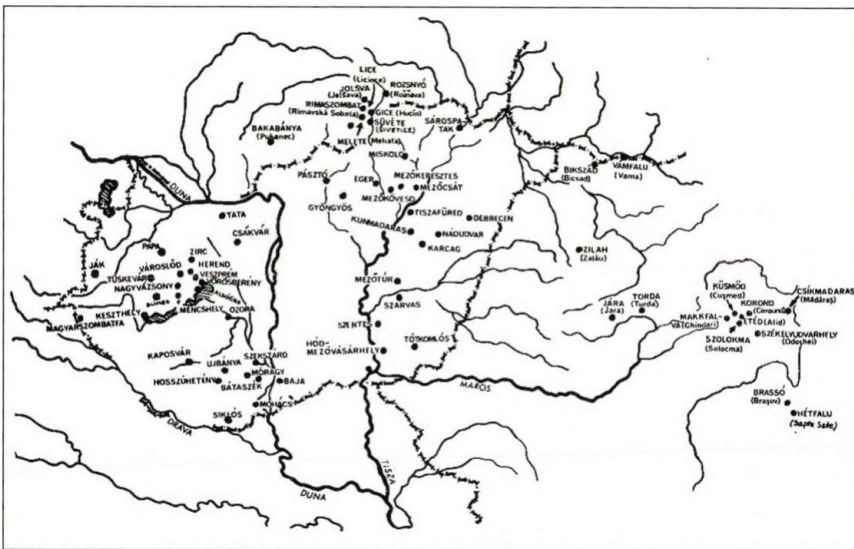
A XV. századtól a lábbal hajtott ún. *or-sóskorong* volt használatos. A fazekas a jobb lábával rúgta, a bal lábával húztavonta az alsó korongot, amiy egy összekötő rúd segítségével hajtotta meg a felső korongot. A koronghoz illesztettek még egy cöveken álló padot, a *koronglócát*.

A mester levágott egy darabot az előkészített agyagmasszából – ennek *rög*, *kocka* volt a neve. Nagyságát az határozta meg, hogy milyen edényt szándékozott készíteni. A tojás formájúra tapsikolt agyagcsomót a korong közepére csapta, s elkezdte annak *véknyítását*, felhúzását. Ez volt az utolsó alkalom, hogy a benne maradt szennyeződések eltávolítsa.

Díszítés

A díszítés két összetevője a festés és a mázazás. A jól megszikkadt edény felületét általában a kívánt színű agyagiszappal (angób) vonták be. Ezt az eljárást *beeresztés* néven ismerték. Erre az alapszínre viték fel aztán a díszítőmintát, majd vonták be átlátszó ólomházzal. Előfordult, hogy természetes, világossárga színében hagyták az edényt (gyantáros színű). Az alapozó festék többnyire szárított agyagból készült.

A fehér agyagot Deresken bányászták (bécsi mész). A vörös színt a helyben kibányászott agyagból kapták, a barna szint pedig úgy, hogy vas-oxidot adagoltak a vöröshöz. A zöld színű festéket az-

Ahol egykor iparendéellyel és anélkül működő fazekasok dolgoztak

Lapos edények esetén *rövid csőre*, magasabb edények (fazék, tejesköcsög) esetén *hosszú csőre* húzta az agyagot. A kész edényt levágta a korongról, és a *száritó pócra* helyezte szikkadni. Ezután kezdődhetett a *filezés*, természetesen csak füles edények esetében. A tartozékokat – fül, *csicsika* vagy *szopóka* – puhább, fockosabb agyagból készítették. (Nagy szégyen volt a mesterre, ha a fül levált az edényről!)

A díszítésre váró edényt tovább szárították, ennek gyorsítása érdekében finomra összetört békasó (=kvarckavics) porával megszórta. A gömri fazekasok által készített edények: *tányír*, *fazék*, *serpenyű*, *tepsi*, *korsó*, *butykos*, *kanta*, *rátó* (*tejfölt tartottak benne*).

A korsó összehúzott szájú, rostája, esetenként csecse is van, benne pedig agyagolyó csörög, ami a vízkő leülepedését akadályozza. A butykos annyiban különbözik tőle, hogy nincs benne csörög.

által nyerték, hogy a fehér festékporthoz rézport kevertek. A kék színt kobalttal kevert üvegporthozadásával (szmolka) ér-

Munka közben

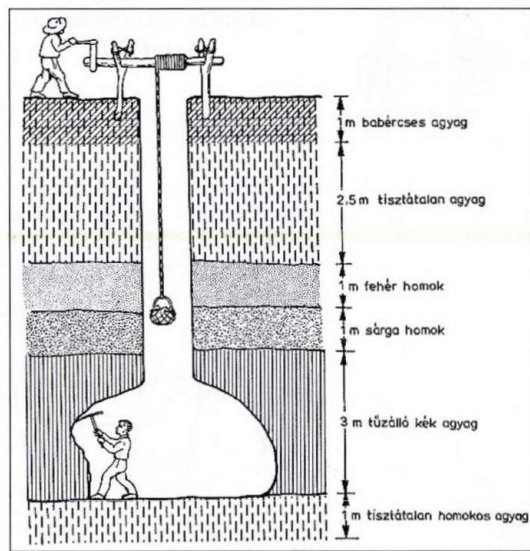
ték el. Maga a festék úgy készült, hogy a megszáritott agyagot a mázórlón, helyi néven *glétörő kövön* porrá zúzták és vízben feloldották. A melléti fazekasok a közeli Rákosról, a süveteiek Ispánmezőről szereztek be azt a könnyersanyagot, amelyből vagy a molnárok, vagy a fazekas faragta ki az örlőkövet. A festékport a molnároktól kölcsönként pitlén vagy szítán szűrték át az edénybe. Festéket csak annyit készítettek, amennyit fel is használtak. Úgy tartották, hogy nem áll el, *megikrásodik*. A szájjával lefelé fordított edényt – a fenékrész kivételével – a mester a festékes tál felett leöntötte. Ezután hagyták megszáradni, majd kezdődött a tulajdonképpeni díszítés (*írózás, írókázás, írzás*).

A motívumokat (vonalak, pontok) kétféleképpen vitték fel az edényre. Az egyik volt az agyagból erre a célra készített *cicka, kicka, gurgula* (inkább vonal kihúzására). A másik díszítőeszköz a *szarvacska, kürtöcske, rozso*, ami egy ökörszarv volt, amelyiknek a vékonyabb végébe lúdtollat, nyúlászort tettek, s az így készült ecsettel díszítették.

Elsősorban a süvetei fazekasok kedvelték a papírsablon alkalmazását. Ez voltaképpen negatív minta. Az alapozó festék felvitele előtt az edény felületét letakarták előre készített, kivágott mintákkal, olykor leszakított növényi lapuval. Ezek helyén megmaradt az agyag eredeti színe. A minta kimetszése Süvetén a különböző méretekben készített vaseszköz segítségével történt. Nagyon kedvelt volt Süvetén az ún. *spongya, moha* díszítés, amelyet festékből mártogatott szivacs segítségével értek el.

Végül a domborműves díszítést kell még megemlíteni, melyet csak nagyobb

útikemencében, hosszúkemencében végeztek közösen. Csupán a második égetésre használták a *boglya* vagy *katlankemencét* (bányicska, kiskemence). Ez veszélyes művelet volt, ezért az égetést a kertben, a házaktól távolabb végezték. Legrégiesebb formája a két sor vesszőből font, mintegy

Agyagásás

2 m magas kör alakú kerítés, ún. *lésza*, amelynek közét agyaggal verték be. Ez képezte a kemence testét. Máshol vályogból készítették a falat. A kemence alját kőből rakták ki (átmérője 1,5–2 m).

A kiégetésre szánt edényeket kézzel kicséplelt gabonaszalmára, zsúpra helyezték. A kemence megpakolása komoly hozzáértést igényelt. Gyakorta vették igénybe a sokat tapasztalt idősebb emberek segítségét, mivel a térnek gazdaságos kihasználása volt a cél. Általában alulra az ún. szálas edények kerültek (fazék, köcsög), felülre pedig a lapos edények (tányér, virágcserep, tál). A pakolás sorrendje azonban vidékenként változott.

A tűz számára több lyukat hagytak, középen *feneklyukat*, mellette oldalt egy-egy alsó lyukat. Feljebb, a kemence oldala mentén ugyancsak kialakítottak egy-egy melléklyukat. Az égetéshez leginkább gyertyán, tölgy és nyárfa volt alkalmas, de használtak bükköt, Süvetén még fenyőfát is. Az első égetés neve a *zsengelés, meffonnyasztás (foñastoval)* volt, ami mintegy 2–4 órán át tartott.

Mázazás

A mázazást a *zsengelés* után gyorsan el kellett végezni. Az alapanyagot, a *glétet* vagy *galétet*, azaz ólom-oxidot az alsó-magyarországi bányavárosokból szereztek be (Selmecbányáról többnyire). Úgynevezett *tonnácákban* vagy *glétonnában* tartot-

ták. A mázanyag kétharmad része ólom-oxid, egyharmada pedig közönséges *hömpölykő*, azaz kvarc, Gömörben *békasókő*. Licén csak vízből szedték a kvarc-követ. Az első égetéskor fehérre égették, porrá őrlték, s így keverték meg a szintén összeőrölt ólom-oxiddal. Az őrlés nehéz, fáradságos munka volt (18–20 órán át is forgatták a glétörőt).

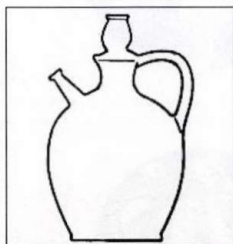
A *glétolás* során a mázport felhígították, s így öntötték rá az edény felületére. A második égetés neve *tisztálás* (ožehanie). Ezzel már nem kellett annyira sietni, a két égetés között akár egy év is eltelhetett. Ehhez az égetéshez száraz, hajalt fát használtak, mert annak könnyű volt a hamuja. (Előfordult, hogy némelyik edényt *elszitt* a tűz, *elkajhlult*, ezeket nem vitték a vásárba, hanem krumpliért, gyümölcsért elcserélték).

A kész termékeket már csak el kellett adni. A gömri fazekasoknak a legfontosabb felvevő piaca évszázadokon át az Alföld volt.

A süvetei fazekasmester

A nyári kézművestábor egyik szép programja az volt, hogy kirándulást tettünk Süvetére, ami régi fazekasmestereiről és körtemplomáról, rotundájáról híres.

Érdekes volt látni, hogy amit mi a táborban kicsiben, olykor ügyetlenül csinálunk,

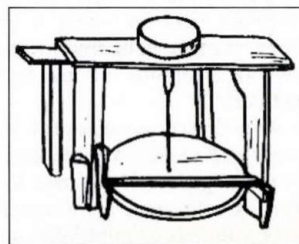
Butykos és korsó

főzőfazekakon alkalmaztak (leggyakoribb a körbefutó abrónes). Ez a könnyebb fogást, hordozhatóságot volt hivatott biztosítani. Ugyanez mondható el a szürkált díszítésről is. Végül: a leggyakoribb díszítés a mázatlan edények nyakrészén alkalmazott *kígyóvonal*, a *zsinórozás*.

Égetés

Az edények kiégetésére szolgáló kemence Gömörben általánosan használatos neve a *bánya*. Az első égetést az ún. *alag-*

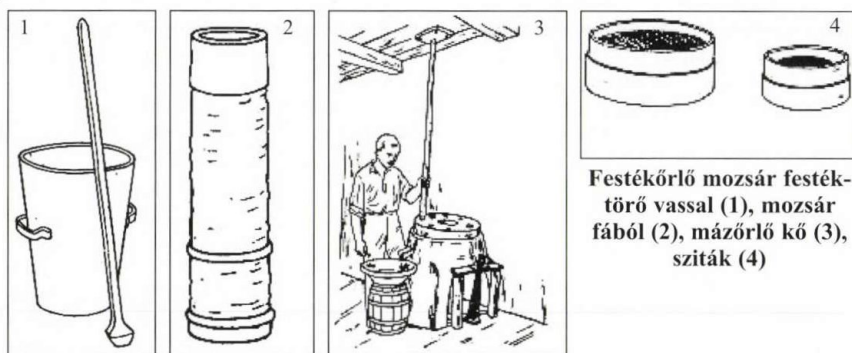

Korong ülőpaddal

Agyagverő bakó

azt Feri bácsi milyen hozzáértéssel, gyakorlott mozdulatokkal végzi. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy alaposabban utánanézzek ennek a mesterségnek. Felkerestem, s nagyon nagy szeretettel számolt be munkájáról, s szívesen mesélt életéről is.

Feri bácsi egyszerű, közvetlen ember, aki valójában Rozsnyón született 1936. június 31-én. 1995-ig ott is élt feleségével, aki süvetei volt, majd 1995-ben költöztek a szülői házba. Süvetére való költözésük-

Festékörlő mozsár festéktörő vassal (1), mozsár fából (2), mázórló kő (3), sziták (4)

kor már csak két család foglalkozott fazekassággal. Eredeti foglalkozása villanszerelő volt, de nagyon sok minden érdekelte, többek között a barlangkutatás is. Felesége nagyapja volt fazekas, s nagyon sok mindent volt alkalma ellesni, megtanulni tőle. Kézügyessége már régebben megmutatkozott – első figyelemre méltó alkotása a krasznahorkai vár megformálása volt agyagból.

Elvitte Rozsnyón a bányászati múzeumba, ahol mindjárt ajánlatot kapott. Emléktárgyakat készített a környék turisztikai látványosságairól, mint a domicai és a dobsinai barlang, a betléri kastély, a krasznahorkai vár.

Elárulta, hogy ötször annyit keresett az akkori megrendeléseivel, mint villanszerelőként. Ez utóbbi szakmájához is nagyon értett, mert gépeit, amelyek az agyagművességhez kellettek, mind maga készítette. Igazi ezermester. Később, miután nyugdíjba vonult 1988-ban, több ideje juthatott az agyagművességre. Nagyon sok megrendelése volt, ma azonban már csak raktárra dolgozik, ami azt jelenti, hogy alkalmanként ad el, ha felkeresik. Elmondása szerint az eladáshoz, az áru értékesítéséhez nem ért.

Mesélt az agyagásásról, de arról is, hogy miért lehet a környéken annyi agyag, hogyha gyárat létesítenének, több száz évre is elég lenne az. Elmesélte, hogy az ásás a lefűrés és mintavétel után következik, majd egy földmunkagép segítségével

egyszerre nagyobb mennyiséget ásnak ki, hogy sokáig kitarson. Az agyag előkészítése szintén saját készítésű gépek segítségével, saját kikísérletezett technológia útján történik. Húsörlőhöz hasonló ma-

Mázoló- és festőkanalak (1), festékesdézs (2), festőecsetek (3), festékestál (4), festékesfazék (5)

sinája is van, és a szűrést követően még vákuumszivattyú segítségével is egészen sűrű, speciális anyagon átszűri a szemcsék eltávolítása érdekében (a vizet szivattyúzza ki belőle, amikor már olyan, mint a sűrű tejföl). A megmunkálásra előkészített lég-

telenített agyagot műanyag zacskókban, kisebb adagokban tárolja. Saját készítésű gipszformái vannak, azok segítségével készíti az edényeit, attól függően – nyomkodva, ill. öntve –, hogy milyen edényt készít. Az öntöttnél fontos, hogy a minta száraz legyen, mivel az leszívja a nedvességet az agyagból. Néha utána is kell önteni.

A formából kiszed-

ve aztán acéldrótos szerkezet segítségével, amely a kívánt magasságra állítható, egyformára vágja pl. a kancsókat, majd retusálja, lekapargatja a fölösleget, előkészíti a festéshez. A szárításhoz is a maga találmányát használja. Speciális segédeszközeihez sorolandók: infúziós tű, orvosi fecskendő, a minta kaparásához való eszközök, a pettyekhez szivacsfejú botocskák.

Szarka Ferenc bácsi 72 éves múlt, s szomorúan mondta el, hogy nincs a faluban sem, a családban sem, aki mesterségét továbbvinné. Raktárában pedig ott pihennek gondosan dobozokba csomagolva az érdeklődőkre, esetleg vásárlókra várva a szebbnél szebb agyagedények.

Köszönettel tartozom Szarka Ferencnek, hogy a munkához szükséges adatokat rendelkezésemre bocsájtotta.

Az írás diákpályázatunk Simonyi Károly alapította Kultúra egysége kategóriába érkezett pályamű.

Irodalom

Baraci Kovács István: Agyagkenyér
Ortutay Gyula: Néprajz
www.fazekasmester.hu

Égetés

